

Bijlagen

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

WESTERVELDE EN ZUIDVELDE gemeente Norg

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Westervelde en Zuidvelde als beschermde dorpsgezichten.

De beschermde dorpsgezichten omvatten de op bijgevoegde kaarten (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummers 151 Westervelde en 151a Zuidvelde) door een stippellijn omgrensde gebieden.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

Maart 1987.

Inleiding

Westervelde en Zuidvelde zijn gelegen op de noordelijke lob van het Centrale Drentse zandgebied, onderdeel van het Drents plateau. Het ontstaan van beide kernen valt geheel binnen het historisch-cultuurlandschappelijke kader van het Drentse 'esdorpenlandschap'.

Algemeen worden Zuid- en Westervelde aangeduid als 'dochter-', 'filiaal-' of 'satellietdorpen' van Norg. In oorsprong gaat het om relatief jonge esgehuchten (12de-14de eeuw) in een functionele en ruimtelijke relatie tot het moederdorp Norg. Vanouds werden ze gezamenlijk aangeduid als 'de drie buurschappen'.

Het beschermingsbelang is gebaseerd op het gegeven dat Zuid- en Westervelde hun karakter als kleine esnederzettingen relatief goed hebben behouden. Dit geldt onder meer de nederzettingsstructuur, het historisch waardevolle bebouwingsbeeld en de relatie met het landschap in ruimer verband.

Ontstaan en ontwikkeling

De hoofdstructuur van de bewoning in Drente gaat terug tot vóór het begin van onze jaartelling. Archeologisch onderzoek heeft dit duidelijk gemaakt. Ook voor de 'oerbuurschap' Norg is deze ontwikkeling in het landschap vastgelegd. In dit opzicht kenmerkende archeologische elementen en structuren blijken aanwezig dan wel traceerbaar in en rondom Norg.

De basisstructuur van het historische cultuurlandschap in Drente wordt vastgelegd in de Karolingische Tijd (8ste-9de eeuw na Christus). Aanzetten kunnen uit vroegere eeuwen dateren. Uit de oerbuurschappen kristalliseren zich permanente bewoningskernen. Zo ontstaan onder meer de zelfstandige nederzettingen Norg, Langelo en Peest. Norg groeit uit tot het centraal gelegen hoofd- en kerkdorp van het gelijknamige kerspel.

Binnen de grenzen van het centrale zandgebied in Drente komen de nederzettingen vervolgens tot ontwikkeling als bouwstenen van het esdorpenlandschap. De start van deze ontwikkeling ligt in de 9de eeuw. De opbouw van het 'traditionele' esdorpenlandschap sedertdien, is gebaseerd op het centrale principe van de escultuur in het toenmalige landbouwsysteem. Vanaf de 9de eeuw is er sprake van permanente bewoningskernen, de es- of brinkdorpen én aangrenzende – eveneens permanente – bouwlandcomplexen of essen. De esdorpen Norg, Langelo en Peest dateren uit de beginfase van deze ontwikkeling. Ze liggen binnen het kerspel Norg, elk met hun eigen dorpsterritoir of marke.

Het resterende deel van het dorpsstoebehooren is opgebouwd uit de velden, een relatief klein bosareaal en de groenlanden langs beek of 'diep'.

De belangrijkste functie van de velden, bestaande uit heide, veen en zanden, is die van weidegrond. Deze gronden breiden zich enorm uit ten koste van de oorspronkelijke, vroeg middeleeuwse bosgebieden. Sinds de late Middeleeuwen ontstaan op of aan de rand(en) van de escomplexen de jongere 'holten'. De groenlanden zijn overwegend als hooiland in gebruik. Ze worden vanaf de 16de en 17de eeuw opgedeeld door de aanleg van houtwallen en sloten.

Over het algemeen liggen de esdorpen in de overgangszone van lagere en hogere gronden, op hellend terrein. Natuurlijke condities zijn hier het meest optimaal. Men denke hierbij aan het belang van een gunstige grondwatertoevoer en het evenwicht tussen droog en vochtig, voedselarm en voedselrijk.

Kenmerkend is voorts de nabijheid van een beek of diep in de lagere randzone, het stroomdal. Een nog hechtere relatie is er ten aanzien van bewoningskern en bouwland. Dorp en bouw land liggen in eerste aanleg altijd zeer dicht bij elkaar.

De bewoningskernen zijn opgebouwd uit de oorspronkelijke hoeven of boerenerven. Deze zijn min of meer vierkant of rechthoekig van vorm. Onder een hoeve verstaan we in dit verband het totale boerderijcomplex, inclusief de eventuele bijbebouwing, huiserf en aangrenzende huiskampen. De huiskampen dienen voor uiteenlopend agrarisch gebruik. Het gaat hierbij om akkers, weide- en inscharingkampen. Ze kunnen worden onderscheiden van de met houtgewas omzoomde, bijeenliggende akkerlandperceeltjes langs de rand(en) van de bewoningskern, de zogeheten goorns. Deze goorns leveren tuinbouwproducten en gewassen voor huishoudelijk gebruik.

Aan de rand van de dorpskern liggen één of meer (dorps-) brinken. Hier komen veelal de belangrijkste wegen dan wel veedriften tezamen. Het zijn bij uitstek de gemeenschappelijke ruimten met een centrale functie voor de hele buurschap. De brink is de plaats voor het sociale leven: samenkomst en markt. Ze dienen voorts onder meer als inscharing- en fouragecomplex voor het vee, productieplaats van eikehout en eikelmeel en vaak als centraal watervoorzieningspunt (waterput, dobbe). Uiterlijk ontwikkelen de dorpsbrinken zich tot grascomplexen met gereglementeerde aanplant van eiken.

Uitbreiding van de dorpen komt tot stand door splitsing van de oorspronkelijke erven en nieuwe vestigingen

langs brinken, uitvalswegen en esranden.

Het bouwland of de es is aangeemaakt op de hogere delen van het dorpsgebied, op basis van het zwakke natuurlijke reliëf. Door het systeem van de plaggenbemesting (het 'heidepotstalsysteem') in het vigerende landbouwsysteem is vooral sedert de 18de en 19de eeuw een geringe ophoging van de akkerlandcomplexen ontstaan.

De behoefte aan nieuw bouwland heeft geleid tot ontginningen in het veld. Zo worden esrand- en kamponggingen onderscheiden. In het bovenstaande is gewezen op de sterke relatie tussen bewoningskern en directe nabijheid van het bouwland. In vele gevallen hebben de veldontginningen geleid tot een opsplitsing van de oude buurschap. Enkele burens kiezen elders in het dorpsgebied een nieuwe vestigingsplaats. Ter plaatse ontginnen zij een nieuwe es. Ze ontwikkelen zich verder tot zelfstandige buurschappen met een eigen dorpsterritoir of marke. In het kerspel Norg zijn op deze wijze de buurschappen Een en Veenhuizen (Eden, Fenehüsen; circa 1380) ontstaan, zij het dat het in Veenhuizen gaat om de aanleg van een zeer bescheiden streekdorp (in het veen). In verscheidene gevallen wordt een nieuwe vestigingsplaats gekozen aan een andere of de overzijde van het bestaande escomplex. In die situatie blijven de nieuwe nederzettingen veelal meer of minder – zelfstandige dochternederzettingen van het moederdorp. Tot deze groep van esdorpen horen Zuid- en Westervelde. Vanouds liggen beide kernen in de directe nabijheid van het eigen bouw- en groenland.

De bewoningsgeschiedenis en nederzettingsstructuur van de kernen Zuid- en Westervelde hangen nauw samen met de geschetste ontwikkeling van het esdorpenlandschap.

Het ontstaan van beide esgehuchten gaat terug op de aanleg van één of enkele hoeven in de 12de-14de eeuw. Aanleiding tot deze kolonisatie is de behoefte aan nieuw bouwland en/of groenland, of althans de gewenste nabijheid ervan. Zo is in 1560 sprake van de 'Westerveldinger es'.

De zeer kleine vestigingen vinden plaats aan de andere zijde van het Norger escomplex. De naamgeving, Zuidvelde en Westervelde, geeft de lokatie aan, respectievelijk op de overgang naar de zuidelijke en westelijke veldgronden. Sedert hun oorsprong in de volle Middeleeuwen zijn Zuid- en Westervelde opgenomen in een groter, autonoom buurschapsverband onder het moederdorp Norg. Tot in het begin van de 20ste eeuw worden ze gewoonlijk in één adem

genoemd: 'de drie boerschappen', 'de markegenoten van Norg, Zuid- en Westervelde' etc. De drie buurschappen hebben één gemeenschappelijke marke. Gezamenlijk beheren ze het markebos Norgerholt. Dit bos dient onder meer voor de noodzakelijke houtproductie en als gemeenschappelijke vergaderplaats. Het Norgerholt domineert tot op heden het centrale deel van het complex.

Een en ander neemt niet weg dat Zuid- en Westervelde in uiteenlopende zaken een grote mate van zelfstandigheid kennen. Dat varieert onder meer van zelfstandige bestuurlijke aangelegenheden tot afzonderlijke gebruiksrechten in delen van de marke en gescheiden schapendriften. Een functionele relatie tussen beide satellietdorpen blijkt bijvoorbeeld in 1788. In dat jaar sluiten 'huizen en erven' van Zuid- en Westervelde een overeenkomst inzake de stichting van een gezamenlijke school in het grensgebied van beide buurschappen.

De uitbreiding van de velden ten koste van bos(restanten), houtopslag en struikgewas is het grootst rond 1800. Tot ver in de 19de eeuw wordt het historische cultuurlandschap van de Drentse zandgronden visueel gedomineerd door de groene randzones in de stroomdalen (de houtwalstructuren) en de es- of brinkdorpen. Temidden van uitgestrekte, kale velden liggen de dorpen als opmerkelijke, beboste enclaves. Zuid- en Westervelde vormen hierop geen uitzondering. Een fragment van een reisbeschrijving uit 1857:

..... "Wij bevonden ons in de heide, ruim en wijd, hier en daar bewijzen van geboomte in de verte vertoonende. Bij vordering bereikten wij ééne oase, zij heette Zuidvelde, en bevatte eenige boerderijen, omgeven van frissche eikenboomen en dennen. Weldra ligt de heide wederom voor ons open." Tot in de eerste decennia van deze eeuw verandert er ten opzichte van de vroeg 19de-eeuwse situatie hoegenaamd niets in en rondom de zandnederzettingen van het kerspel Norg. Zeer geringe ingrepen of wijzigingen in het cultuurlandschap van de zandgronden betreffen in de 19de eeuw slechts zeer incidentele veldontginningen en een gestage uitbreiding van het bosareaal, bijvoorbeeld ter plaatse van de zandverstuivingen direct noordelijk van Norg. Tussen Zuid- en Westervelde wordt door aanplant een aaneengesloten boszone gevormd.

Het kaartfragment (copie van 'de Franse topografische kaart') geeft een goede weergave van de situatie aan het begin van de 19de eeuw (fotobijlage, afb. 1).

Duidelijk herkenbaar is de nederzettingstructuur van Zuid- en Westervelde, alsmede de ruimtelijke samenhang

tussen de drie buurschappen. Het Norger escomplex met het markebos Norgerholt is centraal gelegen. Zuid- en Westervelde hebben – vanouds – hun eigen bouw- en groenland. Nabij de bewoningskernen liggen kleine, particuliere perceeltjes (goorns, weide- en inscharingkampen). Het 'veld' loopt feitelijk door tot in de dorpskernen. Brink- en bosachtige ruimten zijn wel traceerbaar, maar moeilijker van elkaar te onderscheiden. Buiten de kernen, in het veld liggen enige geïsoleerde veldontginningen.

Westervelde

Naar alle waarschijnlijkheid gaat het ontstaan van Westervelde terug op de aanleg van één of enkele hoeven in de 12de-14de eeuw. Rond 1440 bestaat de kern uit tenminste zes erven. Omstreeks 1650 is dit aantal ongeveer verdubbeld. Over de nederzettingstructuur is met zekerheid iets te zeggen vanaf de 17de eeuw. De hoeven liggen verspreid, langs een tweetal doorgaande veedriften die vanaf het Norger escomplex op het beekdal, een bovenloopje van het Peizerdiep, toelopen. De vanouds belangrijkste is waarschijnlijk de huidige – Schoolstraat/Westeinde, die langs het diepe afbuigt naar Een en Veenhuizen. De hoeven liggen in een min of meer lineair bebouwingspatroon langs deze hoofdas. De Schoolstraat dankt z'n naam aan de 'nieuwe' School uit 1906.

De tweede hoofdas, de huidige Hoofdweg, is aanvankelijk niet van bovenlokale betekenis. De agrarische bebouwing langs de Hoofdweg heeft vanouds een meer verspreid karakter. De status als hoofdweg in samenhang met de nederzettingstructuur van het zuidoostelijke dorpsdeel is voor een deel geënt op de ruimtelijke ontwikkelingen van en rondom het 'Huis Westervelde', waarop in het onderstaande wordt ingegaan.

De dorpsplattegrond verkrijgt zijn driehoekige vorm door de zuidwestelijke verbindingsweg tussen Hoofdweg en Schoolstraat, de Steeg. In 1694 is sprake van 'de Stege nae het loegh (vermoedelijk het gehucht Een of Veenhuizen) toe'.

Omtrent de vroegste geschiedenis van het Huis Westervelde ('de Borg') is niet veel bekend. Het Huis komt in een bron uit 1630 voor als leengoed van een onbekende instelling. Gaat het in 1650 vermoedelijk nog om een gewone boerderij, omstreeks 1680 zal de hoeve – voor de eerste keer – verbouwd zijn tot een behuizing van aanzienlijker status. Van meer belang is het kader van deze toelichting in de relatie van het Huis en de nederzettingstructuur. Vanaf het einde der 17de eeuw is met veel inzet gewerkt aan de verdere uitbouw van

het landgoed. Daartoe wordt een omvangrijk stelsel van singels, grachten en wallen aangelegd. Drie zichtlanen (met een westelijke, oostelijke en zuidelijke oriëntatie) dateren uit de eerste helft van de 19de eeuw. Het hele complex waarin rond 1700 drie hoeven zijn gelegen, heeft een oppervlakte van circa tien hectare. Sedert die tijd grenst de Hoofdweg (vanaf de splitsing Voorstukken/Hoofdweg) direct aan de westelijke singelstructuur. Op basis van de 'Franse kaart' lijkt een – op Norg gerichte? – noordelijke oriëntatie van het gehele, min of meer rechthoekige complex aanneemelijk (fotobijlage, afb. 2).

Vanouds zullen in Westervelde ook meer of minder geprononceerde brinken hebben bestaan. Op grond van de gegevens van de Franse kaart (zie detailafbeelding) kan een onderscheid gemaakt worden tussen 'brinkachtige situaties' als beplante complexen in de randzone van de bewoningskern naast private houtopstanden van of gerelateerd aan Huis Westervelde.

De kaart geeft als zodanig aan:

– 'Noorderbrink', tussen Hoofdweg en Schoolstraat.

– 'Westerbrink', tussen Schoolstraat en Steeg, overgaand in de aanplant aan weerszijden van (het) 'Westeinde'. (Deze brink is geheel verdwenen door het huidige tracé van de Schoolstraat en nieuwbouw ter plaatse).

– Houtopstanden, Huis Westervelde: aan weerszijden van de Hoofdweg, westelijk van de steeg, ter hoogte van het Huis, daar waar in 1694 de koper 'en wijlen zijn ouders voor en omtrent zijn huis en eekhof van de buurgemeente heeft afgegraven en met telgen en eiken beplant'.
– Geïsoleerde houtopstand: westelijk van de Steeg, ter hoogte van de Voorstukken: brink- of bossituatie.

Ten opzichte van de situatie rond 1800 is de nederzettingstructuur van Westervelde niet ingrijpend veranderd. Een en ander geldt zowel het wegenbeloop (de drie hoofdasen) en het bebouwingspatroon. In 1800 bestaat de 'bebouwde kom' uit ongeveer 20 erven en evenvele boerderijcomplexen. Het aantal landbouwbedrijven is sedertdien toegenomen, gelijkmatig langs en tussen Hoofdweg en Schoolstraat verspreid. Meer en minder recente bouw van agrarische bedrijfsgebouwen, waaronder vele schuren, alsmede (nieuw)bouw van woningen, met name aan de Schoolstraat en de Steeg, hebben het bebouwingsbeeld enigermate compacter gemaakt. Door de subrecente saneringsprocessen in de landbouw is het totale bestand van landbouwbedrijven in de bewoningskern evenwel weer afgenomen tot minder dan 20.

Verscheidene boerderijen hebben slechts hun woonfunctie behouden (de woonboerderijen).

De grootste wijziging ondergaat het dorpsbeeld van Westervelde in de 19de eeuw door bosaanplant in de zuidelijke randzone. Hier en in het zuidoostelijke grensgebied met Zuidvelde ontstaat een aaneengesloten bosgebied. Deze ontwikkeling was zoals hierboven werd aangegeven eerder geïnitieerd vanuit Huize Westervelde.

Huidig ruimtelijk karakter en te beschermen waarden

De hoofdstructuur van de kern Westervelde wordt bepaald door de driehoekige dorpsplattegrond. Deze wordt gevormd door de licht bochtige hoofdassen Schoolstraat en Hoofdweg, met de de zuidwestelijke verbindingsweg, de Steeg. Ze zijn met elkaar verbonden door smalle (zand)wegen en paden, veelal op de grensscheidingen van de – voormalige – huiskernen.

De kern heeft door de zeer uiteenlopende ruimtewerking van kleinere en grotere, meer of minder open ruimten een transparant karakter. In de kern is op vele lokaties sprake van een ruimtelijke continuïteit, daar waar de verschillende ruimten vloeiend in elkaar overlopen. De dichte houtwalstructuren en forse boszones geven het dorpsgezicht in de gehele zuidelijke sector een afgeschermd en omsloten karakter. Open visuele relaties met het aangrenzende cultuurlandschap zijn hier zeldzaam. Ter hoogte van Huis Westervelde wordt deze geslotenheid doorbroken. Hier is sprake van een fraaie schakering in open en half open ruimten. Ter plaatse gaat het om het open weidegebied (zuidwestelijke oriëntatie), de meer omsloten landgoedstructuur (oostwestelijke as) en de visuele relaties op de transparante bewoningskern (zuid-noord). Het noordelijke en noordoostelijke randgebied van Westervelde wordt gekenmerkt door veel directe visuele relaties met het aangrenzende buitengebied.

In dit verband domineert het enigszins oplopende, tamelijk open, oorspronkelijke escomplex van de drie buurschappen. Derhalve zijn de open relaties met het oude markebos zeer gevarieerd.

Het dorpsgezicht Westervelde wordt bepaald door de overwegend oudere agrarische bebouwing in nauwe samenhang met aard en afwisseling van de beplantingen. Van een groot belang is het nog steeds overheersende agrarische karakter van de nederzetting.

In de kern Westervelde staan momenteel ruim 20 oudere boerderijcomplexen, waaronder een vijftal

woonboerderijen. De boerderijen zijn in hoofdzaak aan en langs de Schoolstraat en Hoofdweg gelegen. De bebouwing bestaat voornamelijk uit losstaande schuren, waaronder moderne ligboxstallen, oudere schaapskooien en stookhutten of bakhuisjes. De overige al dan niet recente bebouwing completeert het bebouwingsbeeld. Een vijftiental woningen (waaronder nieuwbouw) is in hoofdzaak langs Schoolstraat en Steeg gesitueerd. Aan de Schoolstraat staat voorts de school (1906). Het plaatselijke café is in een der boerderijen aan de Hoofdweg gevestigd. De nieuwere agrarische bijgebouwen, alsmede de woningen, harmoniëren over het algemeen goed met het karakteristieke agrarische bebouwingsbeeld. Dit geldt onder meer ten aanzien van zowel de gekozen lokatie, bijvoorbeeld ingepast in de oude hoevenreeks langs de Schoolstraat, als aard én eenheid van het bouw materiaal (baksteen, hout, riet, golfplaat), overheersende dakhelling en de lage goothoogte.

De bouwkunstige component van Westervelde wordt evenwel in hoge mate bepaald door de oudere boerderijen. Er zijn in totaal elf complexen die nog duidelijk aanwijsbare elementen bevatten van de bebouwing van vóór 1810. Het 'Drentse type' ontwikkelde zich hier mede onder Fries-Groningse invloeden. Bovendien is een en ander het resultaat van geheel vervangende nieuwbouw, dan wel van meer of minder ingrijpende verbouwingen sedert het begin van de 19de eeuw. Hierdoor is een grote variatie ontstaan in de agrarische bebouwing, met een accent op wat men het best kan weergeven als het 'Noord-Drentse type'. Het merendeel van de boerderijen heeft een achterbaander. De hoofdingang of baander bevindt zich in de achtergevel, buiten de gebintstijlen. De voorgevels van de (versmalde) woongedeelten zijn in enkele gevallen minder geprononceerd ten gunste van één der hoogopgetrokken zijgevels. De verscheidenheid in het boerderijenbestand wordt onderstreept door een kapitaal, vroeg 19de-eeuws voorhuis ('het Witte Huis' aan de Hoofdweg) en uiteraard Huis Westervelde zelf. Westervelde telt zeven beschermde monumenten. In algemene zin wordt de oudere agrarische bebouwing gekenmerkt door boerderijen met hoge, aangebouwde schuren en vrij schuine daken. Rietdaken overheersen, waarbij de dakranden veelal met pannen zijn afgedekt.

Het dorpsgezichten van Westervelde wordt voorts bepaald door aard en afwisseling van de beplantingen. Het gaat hierbij om weg- en erfbeplantingen, houtwallen en bredere boszones.

De 'Noorderbrink', als zodanig beheerd en onderhouden, wordt ingesloten door de Hoofdweg en de Schoolstraat.

De ruimtelijke opbouw inzake de beplantingen, veelal op de grenzen van de voormalige huiskernen, en de ligging der afzonderlijke boerderijen is zeer verschillend langs de beide hoofdassen. Langs de Schoolstraat ligt de bebouwing in het oude lineaire patroon. Es- en Kampweg maken deel uit van deze nederzettingstructuur. Ze staan haaks op de Schoolstraat, met de daar achter elkaar gesitueerde boerderijen. De voorkant van de bebouwing is overwegend op de Schoolstraat gericht. De beplantingen op de randen van de erven zijn niet dominant. Door de open bebouwingswand worden de visuele relaties vanuit de meer besloten kern, op de open es geaccentueerd.

De uitsluitend agrarische bebouwing van weerszijden van de Hoofdweg is vanouds veel meer gespreid. Elke boerderij heeft voorts een andere gerichtheid. De weg- en bermbeplanting is hier veel uitgebreider. De perceelsindeling wordt bovendien veel zwaarder geaccentueerd door al dan niet onderbroken boomwallen en incidentele houtopstanden. In dit verband is mede gewezen op de ruimtelijke structurende invloed van het landgoedcomplex Westervelde. Vanouds kent dit zuidoostelijke dorpsdeel een meer gevarieerd microreliëf op basis van de natuurlijke ondergrond. Illustratief is het toponiem 'Veenhof' direct oostelijk van de splitsing Hoofdweg-Voorstukken en de aanwezigheid van een aanzienlijke depressie direct noordelijk van het 'Witte Huis'.

Begrenzing aangewezen gebied

Het besluit tot aanwijzing van Westervelde als beschermd dorpsgezicht omvat de samenhangende ruimtelijke dorpsstructuur in de randzone van en binnen de driehoekige dorpsplattegrond.

De grens langs de Schoolstraat loopt noordelijk van de bebouwing aldaar en volgt de percelering van de achtergrenzen. Dit gedeelte omvat het noordelijke 'Westeinde' en in de meest oostelijke begrenzing tot aan het hunebed van Westervelde. Binnen deze noordelijke begrenzing valt de bebouwing aan de Es- en Kampweg.

In zuidwestelijke richting loopt de grens – vanaf de Voorstukken – westelijk van de Steeg, richting Hoofdweg. De zuidelijke omgrenzing omvat de Hoofdweg en ter plaatse de oude nederzettingstructuur van het landgoedcomplex, inclusief het begin van de zuidelijke en westelijke zichtlaan. De oostelijke begrenzing tenslotte loopt ten oosten van de

zandweg, welke, als voormalige toegangsweg, Huis Westervelde in noordelijke richting met de Schoolstraat verbindt.

Zuidvelde

De buurschap Zuidvelde is altijd ongeveer de helft kleiner gebleven dan de naburige satelliet van Norg, Westervelde.

Een en ander betreft zowel het aantal erven als het inwonertal. Het ontstaan van Zuidvelde gaat vermoedelijk terug op de aanleg van één of enkele hoeven in de 12de-13de eeuw. De eerste bronvermelding ('Stephanus de Zutvelde') dateert uit 1325. Rond 1440 telt de buurschap minimaal drie erven. In het midden van de 16de eeuw is dit aantal verdubbeld. Rond 1800 telt Zuidvelde een tiental erven en evenvele boerderijen. De hoeven liggen onregelmatig verspreid en elk met een andere bouwrichting in een tamelijk hechte kern bijeen. De 'Franse kaart' (fotobijlage, afb. 3) geeft een goed inzicht in de oude dorpsplattegrond. Het onderstaande is bij gebrek aan vroegere gegevens in hoofdzaak ontleend aan dit vroeg 19de-eeuwse kaartfragment.

Aan de zuidelijke rand van het Norger escomplex lopen twee parallelle veedriften op het zeer bescheiden beekdal toe. Het gaat net als in Westervelde om het 'kleine diepje', een bovenloopje van het Peizerdiep. Precies in de randzone, tussen beide wegen, is de kern van de oude nederzetting, bestaande uit een tiental erven, gesitueerd. De Reeweg, de 'dodenweg' naar kerk en kerkhof van Norg, is ter plaatse vanouds de belangrijkste doorgaande weg, richting Assen. Direct oostelijk van deze weg, grenzend aan de bewoningskern, ligt de es van Zuidvelde.

De met houtgewas omzoomde goorns (bouwlandperceeltjes) liggen geconcentreerd bijeen, zuidelijk van de kern. Rondom de nederzetting komen ook geïsoleerde veldontginningen voor. De weide- en inscharingskampen, alsmede hooilandjes liggen in de westelijke beekdalzone, langs het diepje. Hier is tevens een houtwallenstructuur herkenbaar.

De brinken of brinkachtige situaties, als beplante complexen in de randzone van de bewoningskern, zijn op verscheidene lokaties langs de westelijke 'randweg' gesitueerd. Ook langs de Reeweg of de oorspronkelijke hoofdweg ligt in het meest zuidelijke deel tussen de goorns en de es een dergelijke beplante ruimte. De brinkachtige ruimten grenzen direct aan het open veld.

De veranderingen in dit historische cultuurlandschap zijn in de loop van de 19de en 20ste eeuw zeer beperkt gebleven, zeker daar waar de

aandacht gericht is op de oude bewoningskern. Alleen langs de Reeweg is een 'nieuwe' bebouwingsreeks gesitueerd. Voorts is in het voorgaande reeds gewezen op de vroeg 19de eeuwse uitbreidingen van het bosareaal in het grensgebied tussen Zuid- en Westervelde.

De wegenstructuur onderging een belangrijke wijziging die het dorp in tweeën heeft gesplitst. De twee genoemde parallelle wegen worden aan het einde van de 19de eeuw, in het centrum van de bewoningskern met elkaar verbonden en vormen sedertdien de doorgaande hoofdweg, de Asserstraat. De Reeweg verloor als zodanig deze functie en is vanuit de kern richting Norg-Peest, naar de Peesterweg, altijd onverhard gebleven.

Uit de brinkachtige ruimten vormt zich omstreeks dezelfde tijd 'de Brink'. Het gaat hierbij om de huidige grote brink op een centraal punt langs de westelijke rand van de oude bewoningskern. De Brink heeft zijn oorspronkelijke randfunctie, vanouds verzamelpunt van wegen en veedriften, tot op heden goed behouden.

Huidig ruimtelijk karakter en te beschermen waarden

De buurschap Zuidvelde ligt in een smalle randzone tussen het hogere esgedeelte in het oosten en de stroomdalgronden in het westen. De lage randzone langs het diepje bestaat hoofdzakelijk uit grasland. Er zijn duidelijke perceelscheidingen, waaronder meer of minder oude houtwallen en sloten die het beeld bepalen. De houtwallen of restanten daarvan sluiten, al dan niet onderbroken, aan op de boszones tussen Zuid- en Westervelde. Een en ander heeft in de gehele westelijke sector van het esgehucht geresulteerd in een tamelijk besloten en in visueel opzicht afgeschermd geheel. Direct grenzend aan de houtwalstructuur langs het diepje accentueert de Brink deze beslotenheid op fraaie wijze.

De es, aan de oostelijke zijde van het dorp, is vanouds open en kent geen duidelijke percelering. Nog steeds is de es vrij van opgaande beplanting. Toch is de openheid in visuele zin wel aangetast, door de bebouwing langs de Reeweg. Het bebouwingspatroon in de 'bebouwde kom' van Zuidvelde is sedert 1800 overigens nauwelijks gewijzigd. De eerste boerderij aan de Reeweg, langs de esrand, is hier in de eerste decennia van de 19de eeuw gebouwd. Momenteel bestaat de bebouwing langs de Reeweg uit een drietal boerderijen en een nieuwbouwwoning.

Door aanpassingen van de agrarische bedrijfsruimten, vernieuwbouw en restauratie, zijn de uit vorige eeuwen stammende boerderijen – op

een enkele uitzondering na – behouden gebleven. In de bewoningskern staat een twaalfstal oudere boerderijen. Zuidvelde telt zeven beschermde monumenten. Zes van deze boerderijen hebben duidelijk aanwijsbare bouwelementen uit de 18de eeuw, enkele gaan zelfs terug op basisvormen uit de 16de en 17de eeuw. De oude boerderijen zijn van het 'Drentse type' met Fries-Groningse invloeden. Zowel het achter- als zijbaandertype komt voor. De Fries-Groningse invloed komt onder meer tot uiting in het achterbaandertype waarbij de baanderdeur buiten de gebintstijlen is geplaatst. Bij de voorhuizen ligt het accent ('Noord-Drents') op de zijgevel, zowel in afmeting als aantal en grootte van de vensters. Een enkel verlaagd voorhuis, zeldzaam in Drente, accentueert de Friese invloed.

Karakteristiek, voor heel Drente, zijn de vaak wat scheef aan de boerderijen vastgebouwde schaapskooien en/of hooischuren. Verder komen (half-open) wagenschuren voor en in enkele gevallen is het oude bakhuisje of stookhut (ovenhuis, naomenthuis) aanwezig.

In algemene zin wordt de oudere agrarische bebouwing gekenmerkt door boerderijen met hoge, aangebouwde schuren en vrij schuine daken. Rietdaken overheersen, waarbij de dakranden veelal met pannen zijn afgedekt.

Het dorpsgezicht Zuidvelde wordt in beslissende mate bepaald door de oude agrarische bebouwing in nauwe samenhang met aard en afwisseling van de beplantingen. Het gaat hierbij om relatief bescheiden erfbeplantingen, wegbeplantingen en – in de als: westelijke randzone – de houtwallenstructuur. In dit opzicht (met het oog op de relatie bebouwing-beplanting) domineert de Brink het dorpsgezicht op een zeldzaam fraaie wijze. De Brink wordt, na een periode van verwaarlozing, sedert het midden van de zestiger jaren weer als zodanig beheerd en onderhouden. De ruimte is hoofdzakelijk begroeid met eiken van verschillende leeftijdsgroepen. De Brink wordt beweide door Drentse heideschappen. Daartoe is een kleine schaapkooi op de Brink geplaatst. De oude wegenstructuur is in de plattegrondvormen en door de plaatsing van de bomen nog traceerbaar. Het micro-reliëf van de brinkruimte is zeer gaaf behouden gebleven.

Met name in de oostelijke rand van de kern – langs de Reeweg – is de historische kwaliteit enigermate aangetast. Door de bebouwing, in combinatie met de erfbeplantingen, is een nagenoeg gesloten bebouwingswand ontstaan. De visuele relaties met het open esgedeelte zijn aanzienlijk verminderd.

Begrenzing aangewezen gebied

Het besluit tot aanwijzing van Zuidvelde als beschermd dorpsgezicht omvat de oude dorpskern. De meer of minder recente bebouwing langs de Asserstraat, noordelijk (onder meer ter hoogte van de Peesterweg) en zuidelijk van de kern is buiten de begrenzing gelaten.

De zuidelijke grens wordt gevormd door de 'singel' zuidelijk van de boerderij 'Asserstraat 78' en is in westelijke richting doorgetrokken tot aan het diepje. Deze grens wordt in noordwestelijke richting doorgetrokken langs het diepje. Noordelijk van de boerderij 'Brink 2' wordt de percelering in oostelijke richting tot aan de westelijke houtwalbegrenzing van de Brink aangehouden. De gehele westelijke rand van de Brink, inclusief de aangrenzende zandwegenstructuur, omgrenst het dorpsgezicht in de noordwestelijke hoek. Daar waar de Brink in noordelijke richting uitloopt langs de Asserstraat geeft de daarin overgaande bosrand de grens aan. In oostelijke richting (over de Asserstraat) wordt de grens vervolgens op het esgedeelte getrokken, door de perceelsgrens die direct langs de voorhuisgevel van boerderij 'Asserstraat 85' loopt. Langs de Reeweg wordt de bebouwing oostelijk daarvan – geheel ingesloten op basis van de achtergrens van de percelen aldaar. Deze grens kruist de Asserstraat ter hoogte van boerderij 'Asserstraat 78', het uitgangspunt.

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectuering van de bescherming van de aangewezen dorpsgezichten moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld of herzien. De toelichting op de aanwijzing als beschermde dorpsgezichten kan daarbij voor het beschermingsbelang als uitgangspunt dienen. Het doel van de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht van de esgehuchten Westervelde en Zuidvelde is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van beide kernen te onderkennen als een zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkeling ter plaatse. Een en ander hoeft veranderingen niet uit te sluiten, maar kan als basis dienen voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

- Blaauw, A.*
Zuidvelde 27, een drentse boerderij;
I. Eigenaren en Pachters 1572-1979.
Zuidvelde, 1979.
- Blaauw, A.*
Voorstudie Westervelde, publikatie in
voorbereiding.
- Drentse Landschap.
Onder redactie van *J. Abrahamse, S. Bottema, M.H. Buruma, H.W. de Vroome, H.T. Waterbolk.* Assen/Zutphen, 1984.
- Geschiedenis van Drènte.
Onder redactie van *J. Heringa, D.P. Blok, M.G. Buist, H.T. Waterbolk.* Assen/Meppel, 1985.
- Heringa, J.*
'Lijnen en stippellijnen in de geschiedenis van de buurschap'. *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, 102 (1985) 69-93.
- Keverling Buisman, F.*
Inventaris van de archieven van het Huis te Westervelde en van de oudste tak van het geslacht Tonckens. Assen, 1974.
- Melchior, S.W.*
'Verslag van de reis van Ds. J.F. Asma naar het Oranjekanaal en de paardemarkt te Norg in 1857'. *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, 68 (1950) 31-49.
- Mulder, A.*
De historie van Norg in woord en beeld. Assen, 1978.
- Pelinck, E.*
'De marke van Norg, Zuid- en Westervelde geadministreerd door Warmolt Lusingh'. *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, 88 (1970) 123-133.
- Smit, G.*
'Beschouwingen ten aanzien van de vroeg-middeleeuwse nederzettingen en occupatiepatronen op de zandgronden van Noord-Nederland'. in: Geplaatst in de tijd, afscheidsbundel Prof. Dr. M.W. Heslinga, Geografisch en Planologisch Instituut Vrije Universiteit. Amsterdam/Meppel, 1984 374-384.

Colofon:

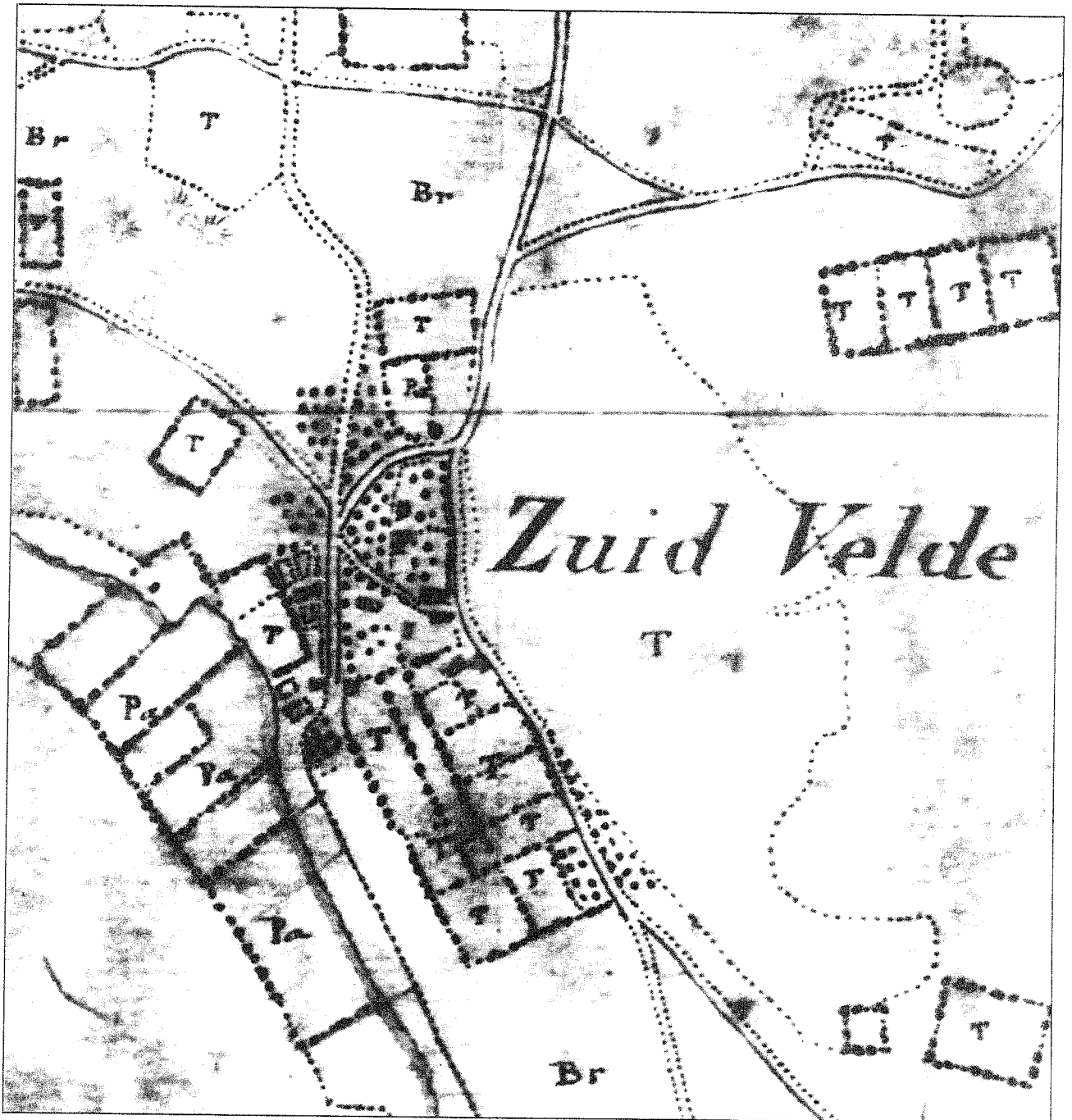
- Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.
- Historisch-geografisch en stedenbouwkundig onderzoek:
Drs. H. Michel, Haarlem.
- Foto's:
Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage (afb. 1, 2, 3);
Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, Apeldoorn (afb. 4);
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (afb. 5);
Topografische Dienst, Emmen (omslag).
- Kaart:
Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.
- Druk:
Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

Verkoopprijs f 10,-.
Deze publikatie is schriftelijk of telefonisch te bestellen bij het Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070-78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer of ISBN 90 346 1137 X.

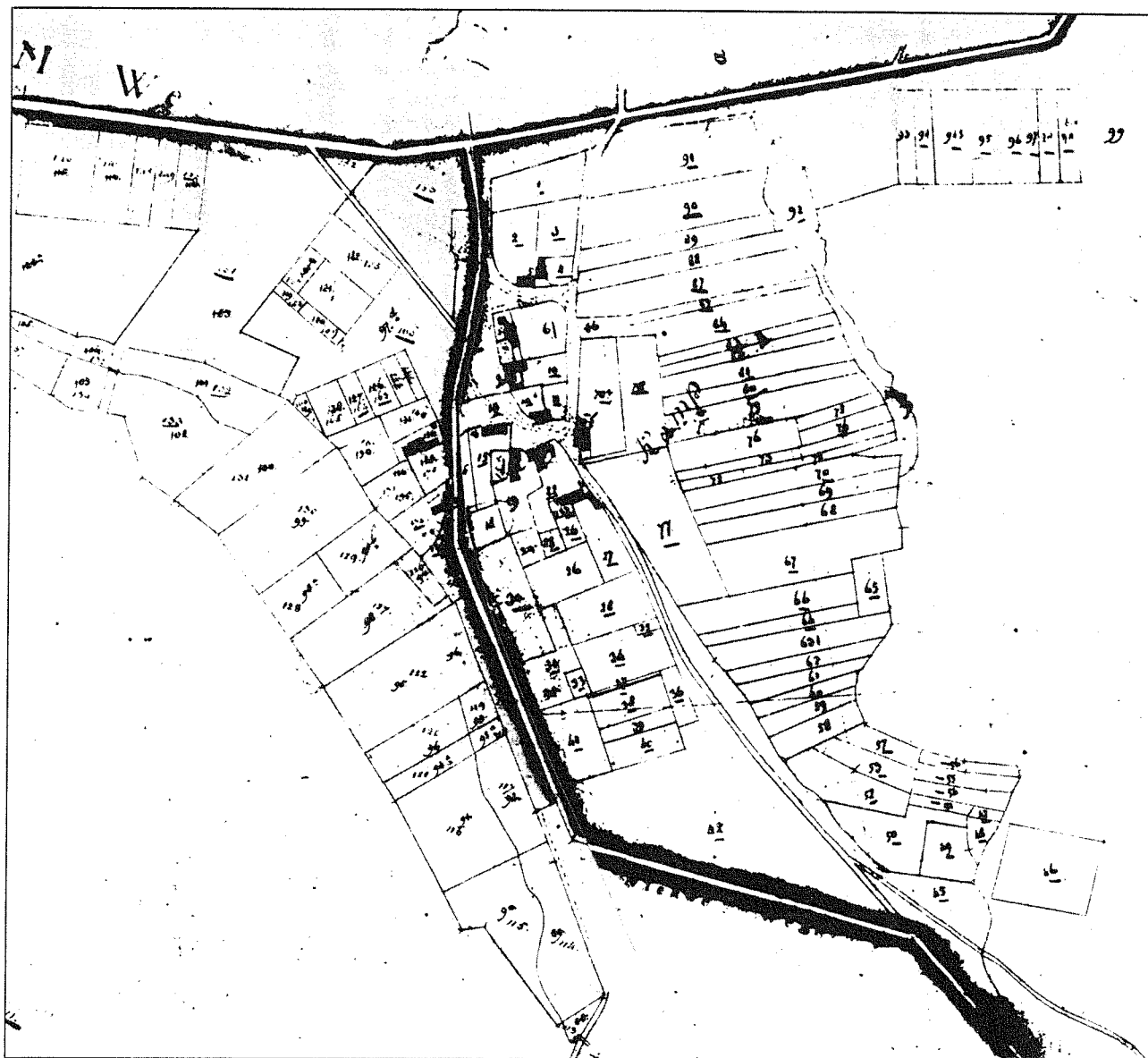
Fotobijlage

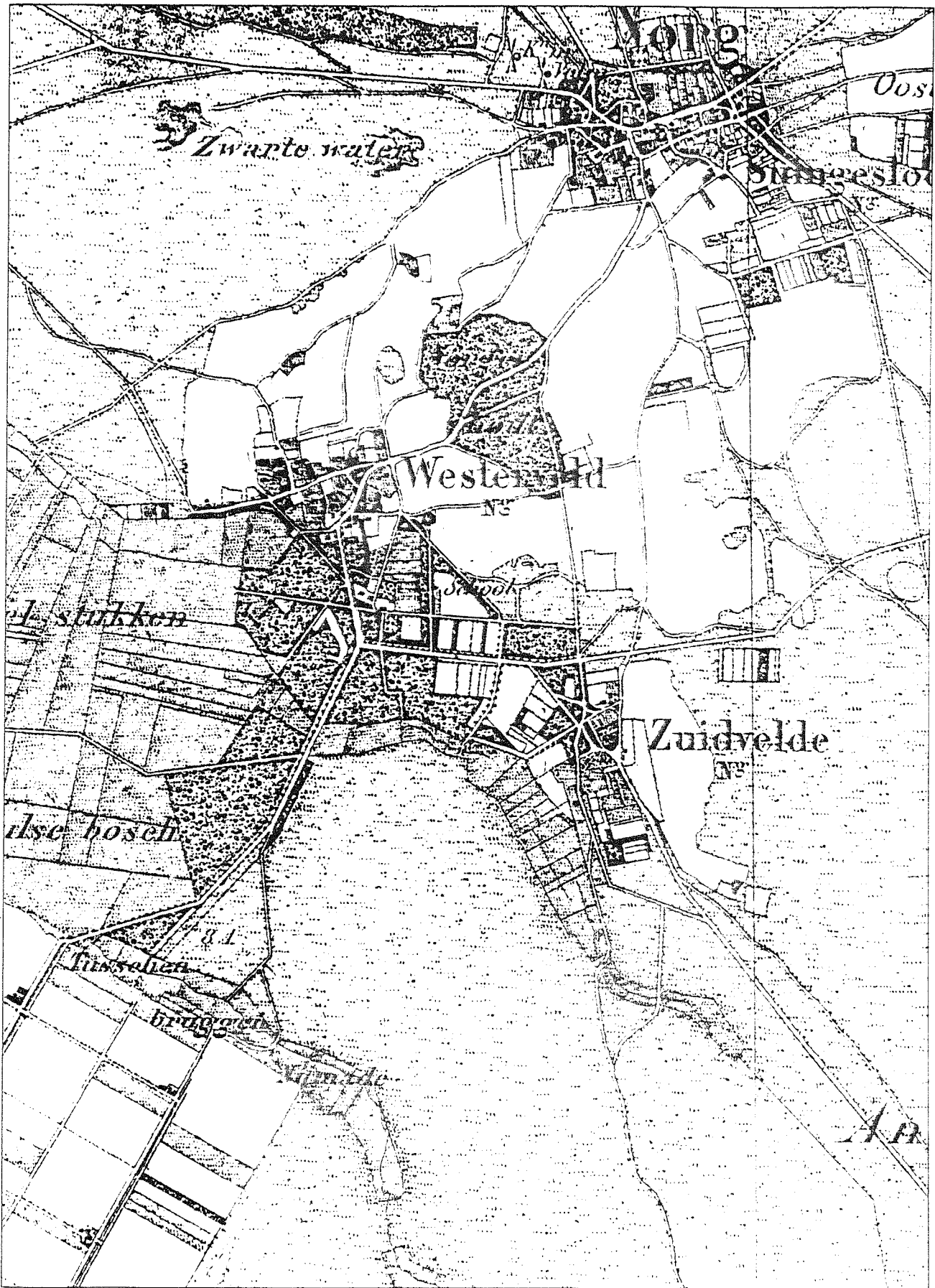
Afb. 1. De 'Franse Topografische kaart', schaal (origineel) 1:20.000, oegenomen door de Franse Ingénieurs Géographes van het Depot de la Guerre in 1811-1813. (Kopie A.R.A., 's-Gravenhage, reg. nr. OSK D 7 048), fragment.

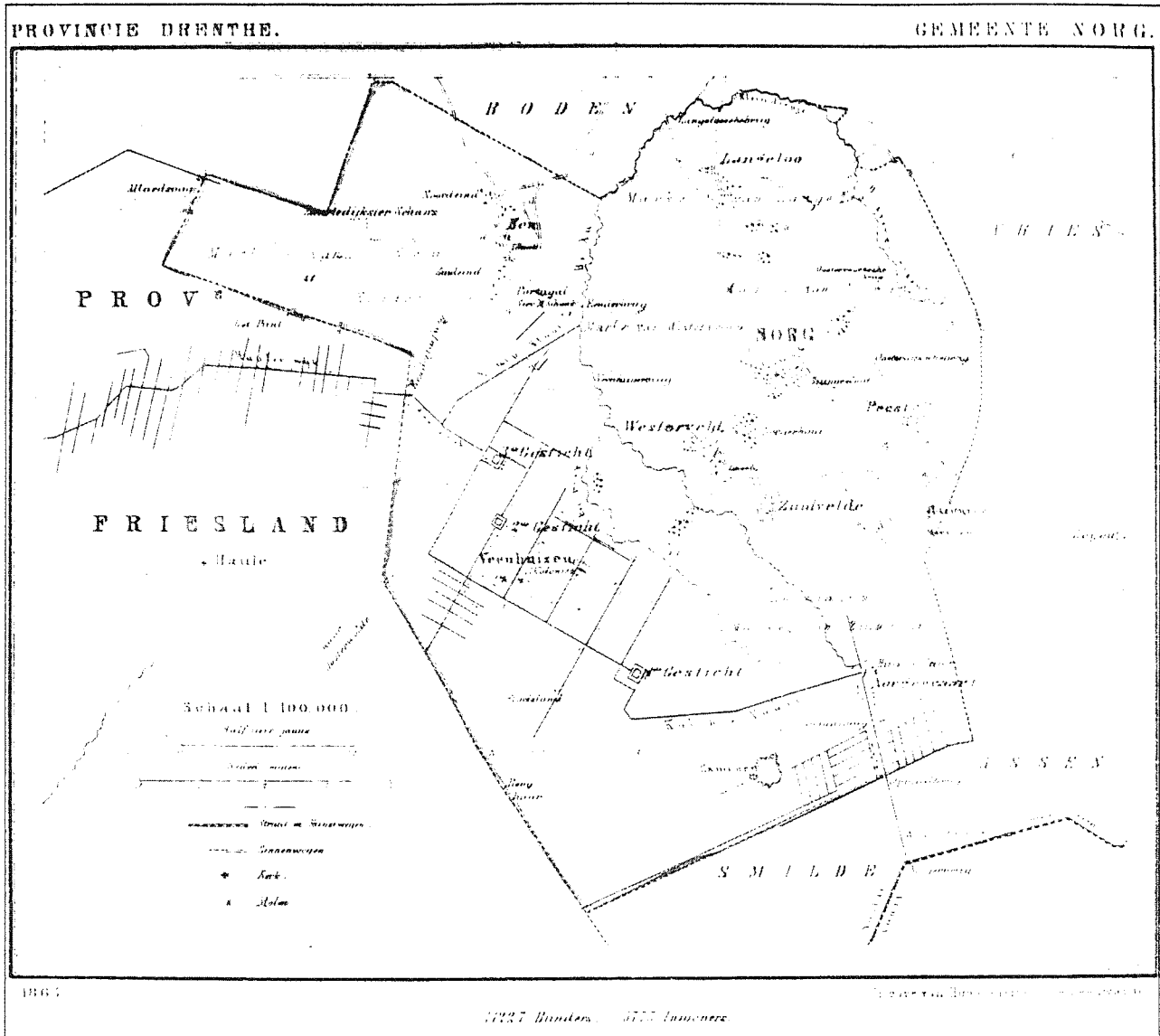
Afb. 3. Idem, detailfragment.

Afb. 4b. Kadastraal Minuutplan gemeente Norg, ca. 1820, fragment Zuidvelde.

Afb. 5. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1860), blad 12, fragment.

Afb. 6. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, 1865, provincie Drente, gemeente Norg.